

Analysis of Jawad Al-hattab's ode of "Al-mutanabbi", based on Michael Riffaterre's theory of semiotics in poetry

DOI: [10.22111/jllr.2022.35090.2767](https://doi.org/10.22111/jllr.2022.35090.2767)

Fatemeh Tanha¹ | Mahin Hajizadeh² | Abolhasan Amin Moqaddasi³ | Abdolahad Gheibi⁴

1. Ph.D. Graduate in Arabic Language and Literature Department, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. Email:k.tanha68@gmail.com

2. Corresponding Author, Professor of Arabic Language and Literature Department, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: hajizadeh@azaruniv.ac.ir

3. Professor of Arabic Language and Literature Department, University of Tehran, Tehran, Iran. Email:abamin@ut.ac.ir

4. Professor of Arabic Language and Literature Department, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.

E-mail: abdolahad@azaruniv.ac.ir

Articl history: Received date: 2020-7-21; Revised date: 2021-12-28 ; Accepted date: 2022-1-31.

Abstract

One of Michael Riffaterre's achievements in understanding the linguistic and deep implications of the text is his theory of Semiotics in poetry. In the present study, the ode of "Al-mutanabbi" is explained in two levels of Heuristic reading and Retroactive reading by using the mentioned theory and by descriptive-analytical method. At the first level, the audience is confronted with a collection of news that does not convince the reader with literary ability;Therefore, in the second level reading, leads to the accumulation of "the caliphate of the second Abbasid period, the events of the history of Islam and critical expression and ridicule" and the descriptive systems of "The political situation in Iraq, the confrontation between right and wrong, betrayal, power-seeking" by examining Ungramaticalitis. Then, obtains the semantic and implicit meanings of the text by discovering the hypogram, and finally reaches the Matrix, which is protesting and criticizing the actions of the rulers of that time with bitter humor and mockery.Ode Hypogram are also based on a bitter and biting critique on the domination and rule of incompetent people during the history, false domination through betrayal, corruption and its dire consequences, lost Arab power, The betrayal of internal factors, and the division and defeat of the currents of resistance in the present era.

Keywords: Semiotics, Michael Riffaterre, Javad Al-hattab, Al-mutanabbi, Matrix.

1- Introduction

One of Michael Riffaterre's achievements in understanding the linguistic and deep implications of the text is his theory of Semiotics in poetry. The first step in analyzing a poem based on Riffaterre's theory of Semiotics is to read it in two levels of Heuristic reading and Retroactive reading. "Heuristic reading" or perceptual reading is the first stage in decoding the poem and its direction is in accordance with the direction of linear movement of the poem, i.e. from top to bottom and from the first line to the last line, and the second stage is the Retroactive reading in which the reader goes beyond the level of meaning and seeks the implicit implications of the poem (Payandeh, 2018, 2-28).

He also considers the processes of comprehension and interpretation to require two types of abilities; understanding a text requires linguistic ability and interpreting it requires literary ability or "literary ability". Literary ability leads the reader to go beyond non-grammatical aspects of language and to a higher level of meaning, and finally to discover the matrix and structural network (Payandeh, 2018, 5-7). This network cannot be deduced directly, but is accessible through accumulations, systems, and reminders that ultimately unite poetry.

This study, based on the semiotic approach, seeks to analysis the semiotics processes of ode "Al-Mutanabbi" written by Javad Al-Huttat, the contemporary Iraqi poet,; based on this theory, in two levels of Heuristic reading and Retroactive reading in order to reach the hidden layers of the text, its central idea and its intertextual relationship with other texts.

It is necessary to mention that despite Riffaterre's emphasis on intra-textual relations in the analysis of poetry, he also points to the need for the reader to pay attention to the text from outside of it and to know its living and social environment. Therefore, in this ode, the hypertext and the discovery of codes, symbols, and other technical techniques such as the summoning of traditional characters, literary inconsistencies, mockery, bitter humor, etc. are also discussed to find answers for the following two questions:

- According to Riffaterre's theory, how does the semiotics of ode of "Al-Mutanabbi" help the audience to reach deeper layers of the text?
- Which descriptive systems, accumulation, hypogram and matrix can be achieved by using Riffaterre's theory of Semiotics in the ode of " Al-mutanabbi "?

2- Research Method

The present study, based on the descriptive-analytical method and relying on Michael Riffaterre's Semiotics approach, tries to analyze Javad Al-hattat's ode of "Al-mutanabbi", in order to reach his most important ideologies and positioning, as well as discover the structural and pivotal network of poetry (matrix) and its intertextual relationship with other texts.

3- Discussion

The ode of "Al-Mutanabbi" is the first poem in the "Akilon Mousiqi Ala Jossate Piano" (The Crown of Music on the Body of the Piano) Divan, that the reader with literary ability, by contemplation on the linguistic text of this divan and its words and contents, which seem superficial and simple, realizes that each of its words carries implicit meanings that go beyond words and dominate the poet's poems. In this poem, the poet has cleverly chosen the second era of the Abbasid caliphate, which one of the prominent features of this period is the weakness of the caliphate and the gradual disappearance of its dignity and glory. In this poem,

the audience is confronted with chaotic, mysterious and symbolic images and scenes, which are in fact an objective picture of the current realities in Iraq, which to express and draw it, the poet has resorted to a set of implicit meanings, contrasts, contradictions and confusions, and cleverly, he uses these tools and mechanisms in a wonderful way, and by mixing the facts of the current Iraqi society with the traditional characters called in the ode, expresses his unspoken words in their language. In this poem, the poet shouts criticism and changes by re-reading the historical and mythical past and condemning the current situation and depicts the current situation in Iraq and its ideologies by using historical, religious and mythological figures.

4- Conclusion

In answer to the first question, we can say; by analyzing Javad Al-hattab's ode of "Al-mutanabbi" based on Michael Riffaterre's point of view and relying on literary ability, the authors were able to understand the meaning of each of the scattered signs in the text and then achieve a single structure of the text. Among the strategies used in this poem is the mask technique as well as the intertextual strategy, which the poet uses to bring together the past and the present and to express hidden truths through literary inconsistencies and the language of bitter humor and mockery. This approach combines each of the grammatical elements in the text and discovers the relationship between them through synonymy, virtual relationship, metaphorical, symbolic, etc. to draw descriptive accumulations and collections and then discover the central idea helps the audience to understand its semantic layers. In answer to the second question, we can say that the matrix or the main origin of the text is obtained by processes such as accumulation and descriptive systems and the expansion of each of them; In the study of this poem in the process of accumulation, three chains of words with the meaning of "the second Abbasid period, the events of Islamic history and humiliation and ridicule" were obtained. In the discussion of descriptive systems, four descriptive systems with semantic cores "reflection of the political situation in Iraq, conflict between right and wrong, betrayal, deception and power-seeking, and anger and protest" express the dominant intellectual atmosphere of this poem, which is obtained by arranging a set of words with abstract codes around the constellations. Continuing to answer the second question, the dominant and main hypograms of the text is "describing the dire political situation in Iraq and the bitter and biting criticism of the ruling regime and their actions, lost Arab dignity and authority due to the legitimacy of incompetent people and the influence of foreign agents, betrayal and fragmentation of internal factors and the failure of currents of resistance in the present age which these themes have been repeated in different ways in the text due to scattered signs. Finally, the main matrix or source of the text, based on the evidence, is "critique of the deplorable atmosphere of Iraqi society, protest and criticism of the inefficient policies of the rulers, and delegitimization of the ruling condition" which has been obtained following the Retroactive reading of the poems.

5-References

- 1- Alen, Graham, 2009, **Intertextuality**, 3rd edition, (P. Yazdanjoo, Trans.) Tehran: Center Publications.
- 2- Al-Hattab, Javad, 2012, **Profile for the wind ... Painting for the rain**, Beirut: East West Publications.

- 3- Al-Hattab, Javad, 2008, **Wreath of music on the body of Piano**, first edition, Beirut: Al-Saqi Publications.
- 4- Barekat, Behzad, Eftekhari, Taiebeh, 2009, **Semiotics of Poetry: Application of Michael Riffaterre's Theory in the Poetry of "Ey Marz-e Pargohar" by Forough Farrokhzad**, *Journal of Comparative Language and Literature Research*, 1(4), 109-130.
- 5- Khalil, Khaledat, 2013, **Readers and interpretation in the Javad Al-Hattab's poetry**, Baghdad: Capital of Arabic Culture.
- 6- Nabiloo, A, 2012, **Application of Michael Riffaterre's Semiotic Theory in Analyzing Nima's "Phoenix"**, *Journal of Linguistic Research in Foreign Languages*, 1(2), 81-94.
- 7- Payandeh, Hussein, 2018, **Literary Theory and Critique (Interdisciplinary Textbook)**, Volume 2, Tehran: Samt Publication.
- 8- Qasemzadeh, Seyed Ali, Fakhroo, Ali Akbar, 2014, **Hermeneutic-intertextual reading of a verse of 'Hafez' divan based on intertextual theory of Michael Riffaterre**, *Persian Literature Research*, 32, 117-89, Institute of Humanities and Cultural Studies.
- 9- Riffaterre, Michael, 1978, **Semiotics of poetry**, Bloomington: Indiana University Press.
- 10- Riffaterre, Michael, 1984, **Text Production**. 1st ed. New York: Columbia University Press.
- 11- Selden, Raman, Widdowson, Peter, 1998, **A reader's guide to contemporary literary theory**, 2nd ed, (A. Mokhber, Trans.) Tehran: New plan Publication.
- 12- Shokri Hayas, Khalil, 2015, **Poetry Biography: Text Structure and Discourse construction**, Oman, Ghaida Publications

---

Cite this article: *Journal of Lyrical Literature Researches*, Vol. 21, No.40, 2023, pp.5-22. Publisher: University of Sistan and Baluchestan. Title of paper: "Analysis of Javad Al-hattab's ode of "Al-mutanabbi, based on Michael Riffaterre's theory of semiotics in poetry"

.The Authors: Tanha.F.& Hajizadeh.M.& Amin Moqaddasi.A.& Gheibi.A.

DOI: 10.22111/jllr.2022.35090.2767

تحلیل نشانه‌شناسی قصیده «المتنبی» جواد الحطاب با تکیه بر نظریه نشانه‌شناسی شعر مایکل ریفاتر

فاطمه تنها^۱ | مهین حاجی زاده^۲ | ابوالحسن امین مقدسی^۳ | عبدالاحد غیبی^۴

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: k.tanha68@gmail.com

۲. نویسنده مسئول. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: hajizadeh@azaruniv.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: abamin@ut.ac.ir

۴. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: abdolahad@azaruniv.ac.ir

چکیده

یکی از دستاوردهای مایکل ریفاتر در زمینه درک دلالت‌های زبانی و ژرف‌ساخت متن، نظریه نشانه‌شناسی شعر اوست. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر رویکرد نشانه‌شناختی در صدد است فرآیندهای نشانه‌پردازی قصیده «المتنبی» جواد الحطاب؛ شاعر معاصر عراقی را بر اساس نظریه ریفاتر در دو سطح خوانش اکتشافی و پس‌کنشانه بررسی و تحلیل نموده تا به لایه‌های پنهان متن، ایده محوری و رابطه بینامتنی آن با دیگر متون دست یابد. شاعر در این قصیده با بازخوانی گذشته تاریخی و اسطوری و با محکوم کردن اوضاع کنونی، فریاد انتقاد و تغییر سر می‌دهد و با به‌کارگیری شخصیت‌های تاریخی، دینی و اسطوری به ترسیم اوضاع کنونی عراق و ایدئولوژی‌های خویش می‌پردازد. در سطح نخست (اکتشافی)، مخاطب با تصویب‌های رمزآلود از دوران حکومت خلفای عباسی و متنبی شاعر روبرو می‌شود که صرفاً مجموعه‌ای از اخبار متناقض و متضاد است که خواننده خلاق را اقتناع نمی‌کند؛ اما در خوانش سطح دو (پس‌کنشانه) با بهره جستن از توانش ادبی و گذر از سطح محاکاتی به سطحی بالاتر و بررسی عناصر «غیردستوری» و نشانه‌پردازی هر یک از آنها، به «انباشت‌ها» و «منظومه‌های توصیفی» دست می‌یابد که بیان‌گر فضای فکری مسلط و حاکم بر قصیده است. سپس با کشف هیپوگرام به دلالت‌های معنایی و ضمنی متن دست یافته و در نهایت به تحصیل ماتریس یا خاستگاه اصلی متن نائل می‌گردد. تحلیل این قصیده نشان می‌دهد ایده محوری متن، نقد فضای آفت‌بار جامعه عراق، اعتراض و انتقاد از سیاست‌های ناکارآمد حاکمان و مشروعیت‌زدایی از سلطه حاکم با تکیه بر استراتژی بینامتنیت و ریشخند و ناسازواری است.

کلید واژه‌ها: نشانه‌شناسی، مایکل ریفاتر، جواد الحطاب، المتنبی، ماتریس.

نام نشریه: پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۱، شماره ۴۰، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۲۲-۵، ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۴/۳۱

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۱۰/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۱، نویسندگان: تنها، فاطمه؛ حاجی زاده، مهین؛ امین مقدسی، ابوالحسن و غیبی، عبدالاحد. عنوان مقاله:

"تحلیل نشانه‌شناسی قصیده «المتنبی» جواد الحطاب با تکیه بر نظریه نشانه‌شناسی شعر مایکل ریفاتر"

DOI: 10.22111/jllr.2022.35090.2767

۱. مقدمه

جواد الحطاب از شاعران مهم سیاسی معاصر عراق و از پیشگامان ادبیات روزنوشت، و از منتقدان فقر و استبداد و استعمار محسوب می‌شود. ناقدانی همچون صلاح فضل او را «شاعری از نژاد و دودمان متنبی» و محمد الفیتوری وی را یکی از مهم‌ترین شاعران معاصر عراق می‌شمارد (الحطاب، ۲۰۱۲: ۲). شعر او بیانگر مصیبت عراق است که تاکنون هیچ امتی در تاریخ قدیم و جدید، همانند آن را به خود ندیده است (خلیل، ۲۰۱۳: ۶)؛ دیوان «اکلیل موسیقی علی جثه بیانو» وی «اولین دیوان شعر مقاومت در برابر اشغال آمریکا در داخل وطن (عراق) محسوب می‌شود» (همان). وی هم اکنون در قید حیات است و در بغداد زندگی می‌کند.

۱-۱- بیان مساله و سوالات تحقیق

نظریه نشانه‌شناسی ریفاتر بر وجه ساختاری شعر و ارتباط دال‌ها با یکدیگر و رسیدن به دلالت نهایی شعر، تأکید دارد. در این نظریه، خواننده سهمی عظیم در خوانش متن دارد. از دیدگاه وی برای این‌که خواننده از سطح ارجاعی (اکتشافی- محاکاتی) به سطح نشانه‌پردازی (تأویلی- پس‌کنشانه) حرکت کند باید از طریق توانش ادبی چنین امکانی را فراهم سازد. «توانش ادبی، آشنایی خواننده با نظام‌های توصیفی، مضامین آثار ادبی، اسطوره‌ها، و فراتر از این‌ها با دیگر متون ادبی است. هر جا که در متن خلأ یا تراکم وجود داشته باشد-مانند توصیفات متناقض، ناسازواری‌ها، کنایات و نقل قول‌ها- این توانش ادبی است که خواننده را قادر می‌سازد تا در برابر آن‌ها واکنش نشان دهد و آن‌ها را بر مبنای الگویی زیرانگاشتی کامل سازد» (Rifaterre, 1978: 5). از این‌رو او نه تنها خواننده را در برخورد با متن منفعل نمی‌سازد، بلکه در حقیقت بر نقش فعال او تأکید می‌کند. ذکر این نکته ضروری است که علی‌رغم تأکید ریفاتر بر روابط درون متنی در تحلیل شعر، به ضرورت توجه خواننده از متن به خارج از متن و شناخت محیط زندگی و اجتماعی آن نیز اشاره می‌کند از این‌رو در قصیده حاضر به فرامتن و کشف رمزگان‌ها، نمادها، و دیگر تکنیک‌های فنی به‌کار رفته همچون فراخوانی شخصیت‌های سنتی، ناسازواری‌های ادبی، استهزاء، طنز تلخ و... نیز پرداخته شده است تا پاسخی برای دو پرسش زیر بیابد:

۱- نشانه‌شناسی قصیده «المتنبی»، بر اساس نظریه ریفاتر، چگونه مخاطب را برای رسیدن به لایه‌های عمیق‌تر و ژرف‌ساخت متن یاری می‌رساند؟ ۲- با بهره‌گیری از نظریه نشانه‌شناسی ریفاتر در قصیده «المتنبی»، به کدام منظومه‌های توصیفی، انباشت، هیپوگرام و ماتریس می‌توان دست یافت؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

الحطاب شاعری مهم در عرصه سیاسی کشور عراق است، از این‌رو بررسی آثار وی از بُعد نشانه‌شناسی و ارائه خوانشی عمیق‌تر برای کشف لایه‌های پنهان شعریش می‌تواند پژوهشی مؤثر در کشف دلالت‌های موجود در عرصه شعر پایداری عراق قلمداد شود. نظریه ریفاتر جزء نظریه‌های جدیدی است که به دلیل دارا بودن نگاهی نظام‌مند و دارای طرح در خوانش و تفسیر شعر می‌تواند در کانون توجه قرار گیرد؛ اما در عرصه شعر عربی بسیار اندک به آن پرداخته شده و هنوز جای کار بسیار دارد. در خصوص قصیده مورد بحث نیز طبق بررسی‌های صورت گرفته تاکنون پژوهشی در مورد آن صورت نگرفته است.

۱-۳- روش تحقیق

پژوهش حاضر بر اساس روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر رهیافت نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر می‌کوشد به واکاوی قصیده «المتنبی» الحطاب برای دست‌یابی به مهم‌ترین ایدئولوژی‌ها و موضع‌گیری‌های وی و نیز کشف شبکه ساختاری و محوری شعر (ماتریس) و رابطه‌ی بینامتنی آن با دیگر متون دست‌یابد.

در زمینه روش نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر پژوهش‌هایی چند در زبان فارسی بر روی شعر فارسی انجام شده است که ذکر آن در این مقاله نمی‌گنجد، در شعر عربی نیز مواردی بسیار اندک به چشم می‌خورد که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود: نرگس گبانچی و همکاران (۱۳۹۶)، «سیمایة المعجم الشعري لقصيدة النبي المجهول لأبي القاسم الشّابي؛ في ضوء نظريات سوسير وریفاتر». مجله «بحوث في اللغة العربية» دانشگاه اصفهان؛ در این پژوهش نویسندگان به بررسی قصیده مذکور در دو بُعد محور افقی و عمودی بر اساس نظریه سوسور و سپس ریفاتر پرداخته و در بخش بررسی رهیافت نشانه‌شناسی ریفاتر به توصیف انباشت و منظومه‌های توصیفی و قرار دادن آن‌ها در زیرمجموعه‌های‌شان بسنده شده است. محمدجعفر اصغری و همکاران (۱۳۹۸)، «دراسة سيميائية في قصيدتي «التنية الحمقاء» لإيليا أبي ماضي و«صنوبرين» لمحمد جواد محبت على ضوء نظرية ريفاتر». مجله «الجمعية الإيرانية للغة العربية وآدابها» دانشگاه تربیت مدرس؛ نویسندگان در این پژوهش به بررسی تطبیقی بین دو قصیده مذکور از باب ساختار معنایی پرداخته و به مباحثی همچون دستور زایشی، کاربرد افعال، اشتراکات و افتراقات دو قصیده و دیگر فرآیندهای ارتباطی بین مؤلف و مخاطب نظر داشته و از منظر "سبک‌شناسی ساختاری" ریفاتر بدان پرداخته‌اند. حال آنکه پژوهش حاضر بر رهیافت "نشانه‌شناسی شعر" و تولید متن ریفاتر متمرکز شده و سعی بر آن دارد تا با تحلیل‌های فرامتنی قصیده مورد بحث و تفسیر نشانه‌های پراکنده در متن به خوانش و تأویل دلالت‌ها و معانی نهفته در متن شعری مذکور برای کشف ماتریس و شبکه ساختار نهایی آن دست یابد.

۲- قصیده «المتنبی»

در این قصیده مخاطب با تصویرها و صحنه‌های آشفته، رمزآلود و نشانه‌داری روبه‌رو می‌شود که در حقیقت تصویر عینی از واقعیت‌های جاری در عراق است که شاعر برای بیان و ترسیم آن به مجموعه‌ای از دلالت‌های ضمنی، تقابلی، تضادها و آشفتگی‌ها پناه برده است و با رندی تمام، به طرز شگفت‌انگیزی از این ابزار و سازوکارها بهره گرفته و با آمیزش حقایق جامعه کنونی عراق با شخصیت‌های سنتی فراخوان شده در قصیده، ناگفته‌های خود را از زبان آنان بیان می‌دارد. شاعر در این قصیده به فراخوانی شخصیت‌های دینی و تاریخی و نیز مکان‌های تاریخی پرداخته است تا بدین‌وسیله ضمن حفظ ارزش هنری سخن خویش، به بیان خواسته‌های خود از زبان آنان بپردازد. لازم به ذکر است که به دلیل حجم زیاد قصیده، از درج تمام متن قصیده در پژوهش حاضر اجتناب نموده و به ذکر بخشی از مقطع آغازین آن بسنده شده است؛ اما به خوانندگان گرامی توصیه می‌گردد که برای درک بهتر دلالت‌های معنایی آن، به کل قصیده مراجعه نمایند.

۲-۱- خوانش اکتشافی (Heuristic reading) قصیده «المتنبی»

نخستین گام برای تحلیل یک شعر بر اساس نظریه نشانه‌شناسی ریفاتر، قرائت آن است که در دو سطح خوانش اکتشافی و خوانش پس‌نگر/پس‌کنشانه صورت می‌گیرد. ابتدا «خوانش اکتشافی» یا خوانش دریافتی؛ این نوع قرائت، نخستین مرحله رمزگشایی از شعر است و جهت آن مطابق با جهت حرکت خطی شعر یعنی از بالا به پایین و از نخستین سطر تا آخرین سطر است. به سخن دیگر، این خوانش از زنجیره همنشینی شعر پیروی می‌کند. در این مرحله خواننده با توجه به توانش زبانی (و نه توانایی ادبی) خود هر واژه را یک دال در نظر می‌گیرد که با مدلول خود در جهان واقع مرتبط می‌شود و به این ترتیب به درک معنای شعر می‌رسد (پاینده، ۱۳۹۷، ج ۲: ۲۸). بر این اساس «خوانش نخست که در سطح محاکات عمل می‌کند نشانه‌های متن را در ارجاع به مصداق‌های بیرونی آن‌ها تفسیر می‌کند» (سلدن، ۱۳۷۷: ۸۵) به همین دلیل است که خوانش اکتشافی

رویکردی خطی دارد، یعنی خواننده متوجه توالی خطی معناست و درک قاموسی از واژگان دارد. این نوع قرائت خواننده را با دشواری‌هایی در درک معنا روبه‌رو می‌سازد (پاینده، ۱۳۹۷، ج ۲: ۲۸):

المتوکلُّ على الله/ المنتصرُ بالله/ المستعینُ بالله/ المعزُّ بالله/ المهتدي بالله/ المعتضد بالله/ المكتفي بالله/ المقتدر لله/ القاهر بالله/ الراضي بالله/ المتقي بالله/ المستكفي بالله/ المطيع لله/ الطائع لله/ القادر بالله/ القائم بأمر الله/ المقتدي بالله/ المستظهر بالله/ المسترشد بالله/ المستنجد بالله/ المستنصر بالله/ المستعصم بالله/... يا اياها/ تضحكني هذي الأسماء/ أرب هذا/ أم: شتاعة أخطاء؟! شباك مفتوح في الليل على الذكرى/...../ لو كان ابن أبي طالب قد مَدَّ يديه إلى العباس/ لو أن الكوفة لم تتخاذل عن ابن عقيل/ لو أن سليمان تجاهل أمر أبي هاشم/ لو أن أبا مسلم لم يشيخ لإبراهيم/ لو صدق السقاح/... لو تَمَّتْ بَيْعَةُ ابن عبدالله محمد/ ولو أن المنصور/.. هل كنت ستتشد من أجل إماره؟! /...../ يقول الصاحب بن عباد: كان المتنبي/ مُذيعاً في (t.v) الحمدائين/ ... وَتَهَكَّمُ / (... مختصّ ببيانات الحرب على بيزنطة)..... (الخطاب، ۲۰۰۸: ۱۸-۷).

این قصیده از هفت مقطع تشکیل شده است که از ابتدا تا انتهای آن، طعنه و به استهزاء گرفتن خلفای دوره عباسی و حوادث آن دوره و نیز فراخوانی شخصیت‌های تاریخی و ادبی آن دوره است و چهره حقیقی شعر شاعر در سایه روشن ابهام پنهان شده است. در این سطح، خوانشگر با فهرستی بلند از اسامی‌ای برخورد می‌کند که به لفظ جلاله... ختم می‌شود، و «هر چه پیش می‌رود با کلماتی معمولی و ساده‌تر روبه‌رو می‌شود که هیچ ارتباطی با شعر ندارد و بیشتر شبیه به صحنه نمایشی است که گویا کارگردان آن به جز اجرا به دیگر تکنیک‌های صحنه‌پردازی زیاد توجهی نکرده و صحنه‌ها، ارتباط و انسجام خاصی بین‌شان وجود ندارد» (خلیل، ۲۰۱۳: ۱۰۷). در مقطع دوم، شاعر گریزی به تاریخ اسلام زده و خطاب به متنبی می‌گوید: کاش علی بن ابی‌طالب^(ع) با عباس بیعت می‌کرد، و اهل کوفه ابن عقیل را یاری می‌کردند، و سلیمان نسبت به دستور هاشم بی‌اعتنایی می‌کرد... و سقاح حقیقت را می‌گفت و...، آیا تو باز هم برای رسیدن به امارت و حکومت، شعر می‌سرودی؟!

در ادامه با یأس و اندوه، ضمن اشاره به قاتل متنبی؛ فاتک بن ابی جهل الأسدی، چنین می‌سراید: دیگر روستایی در افق یافت نمی‌شود و همه‌جا شبیه به بیان خشک و بی‌آب و علف «دیرالعاقول» گشته است. در ادامه قصیده با استفاده از تکنیک داستانی فلاش بک (Flash back) از قول الصاحب بن عباد می‌گوید که گویی «متنبی را دیده که مجری و کارشناس حمدانیان در شبکه تلویزیونی شده و در مورد بیانیه جنگ روم صحبت می‌کند، و نیز از زبان خراسانی (مردی اهل خراسان) چنین نقل می‌کند که گویا او نیز متنبی را در رستوران مکدونالد دیده که همبرگر می‌فروشد، مدلینگ لباس شده، بزرگترین بازار تجاری را در خاورمیانه می‌چرخاند و در آخر نقل می‌کند که متنبی را دیده در آشپزخانه هتل پیشخدمت شده و غذا سفارش می‌گیرد». پس از این نقل قول‌ها، سراینده در مقطع پنجم از قبایلی سخن می‌گوید که در دانشگاه صحرائی پرچم وطن را برافراشته‌اند! و در ادامه خطاب به متنبی از شباهت میان سیف‌الدوله و کافور سخن رانده و در دو مقطع پایانی از ترور و کشته شدن متنبی به دست فاتک بن ابی جهل می‌گوید و معتقد است که خود (شاعر) و جامعه او نیز در قتل متنبی شریک هستند و در پایان با طنزی تلخ و توأم با استهزاء می‌گوید اگر جای متنبی بودم همه فرماندهان و حاکمان را در گنداب قرار می‌دادم و روی شان سیفون را محکم می‌کشیدم!

آیا می‌توان خوانش فوق را که گزارشی است بر اساس معنای تحت‌اللفظی، به عنوان مدلول نهایی قصیده در نظر گرفت و به آن اکتفا نمود؟ آیا دال‌های ذکر شده در قصیده، همگی مدلول‌هایی در دنیای واقعی دارند؟ مقصود شاعر از تصاویر متناقضی که در متن قصیده درباره متنبی ترسیم کرده چیست؟ چرا شاعر خود را در قتل متنبی شریک می‌داند؟ چه چیزهایی برای شاعر در شباهنگام پشت پنجره خاطرات تداعی می‌شود که دست به چنین تصویرگری‌ای آشفته و ناساز می‌زند؟ این خوانش برای مخاطب عمیق مجاب‌کننده به نظر نمی‌رسد و مقطع‌های قصیده به گونه‌ای در کنار هم قرار گرفته‌اند که به ظاهر ارتباطی با هم نداشته و به رشته‌های نامفهومی از قطعات بی‌ارتباط با یکدیگر برمی‌خورند که لزوم خوانش پس‌کنشانه و تأویلی را برای او ضروری می‌نماید.

۲-۲- خوانش پس‌کنشانه (Retroactive reading) قصیده «المتنبی»

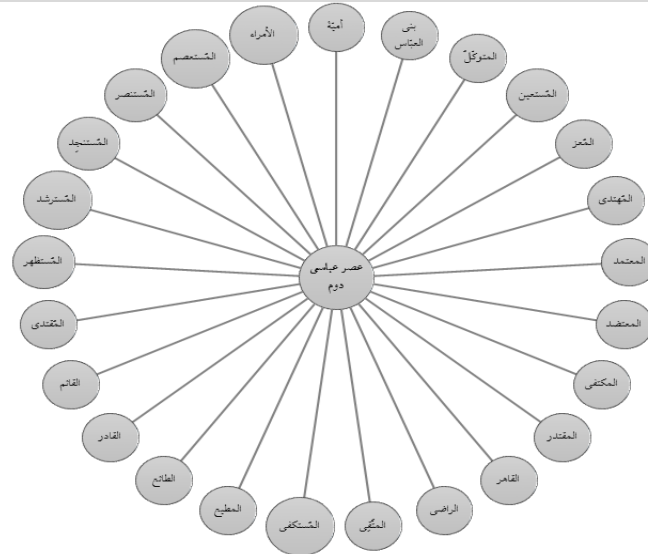
در خوانش پس‌کنشانه، خواننده از سطح معنا فراتر رفته و دلالت‌های ضمنی شعر را جستجو می‌کند. در این مرحله خواننده بخش‌های شعر را بدون رعایت توالی آن‌ها، چندین بار می‌خواند و از طریق خوانش‌های مجدد درمی‌یابد که همه اجزای شعر جلوه‌های گوناگون یک ساختار واحد است و دلالت شعر نیز از همین رابطه مستمر بین اجزاء و ساختار آن ناشی می‌شود. خواننده طی فرآیند خوانش متن با عناصری مواجه می‌شود که نمی‌تواند میان آن‌ها و واقعیت تناظر برقرار کند. وجود این عناصر، به ظاهر، متن را نامنسجم نشان می‌دهد، از نظر ریفاتر کار منتقد نشانه‌شناس، پرداختن به همین موضوع است: معلوم کردن اینکه نشانه‌ها چگونه از یک سطح به سطحی دیگر در کلام ارتقاء می‌یابند و به عبارت دیگر، عناصر دستورگریز متن چگونه بر شبکه دیگری از روابط دلالت می‌کنند (پابنده، ۱۳۹۷، ج ۲: ۳۰). از آنجا که خوانش دوم با توجه به تأکید ریفاتر، با واژگان و تداعی آن‌ها شروع می‌شود در ابتدا به بررسی عناصر غیر دستوری پرداخته می‌شود.

۲-۲-۱- عناصر غیر دستوری (ungrammaticality)

عناصر غیر دستوری «جنبه‌هایی از متن‌اند که در خوانش اولیه، متناقض می‌نمایند. اما با بازخوانی متن بر اساس ساختار-های نشانه پایه آن، این تناقض برطرف می‌شود» (آلن، ۱۳۸۹: ۱۶۷). وجود این عناصر، به ظاهر متن را نامنسجم نشان می‌دهد؛ در حالی که نقش مهمی در پیدایش معنا داشته و خواننده را به سمت خوانش دیگری هدایت می‌کنند. تمام مواردی که قابل خوانش تقلیدی نیستند مانند تناقضات متن، نواژه‌ها، به‌ویژه اصطلاحات و لغاتی که کاربرد استعاری دارند و... موارد دستورگریز شمرده می‌شوند. «خواننده در مواجه با موارد غیر دستوری ناگزیر است سطح دوم و عالی تری از معنا را آشکار سازد که جنبه‌های غیر دستوری متن را تبیین می‌کند» (سلدن، ۱۳۷۷: ۸۵). در قصیده «المتنبی» مخاطب برخوردار از توانش ادبی اغلب با واژگانی به ظاهر ساده و معمولی برخورد می‌نماید که حامل دلالت‌های ضمنی گسترده بوده و نیازمند خوانش پویاست و معنای ظاهری متن در مرحله خوانش اکتشافی وی را قانع نمی‌کند. از این‌رو می‌توان گفت تمامی عبارت‌ها و واژگان متن در ظاهری کلیشه‌ای و متعارف به‌کار رفته‌اند؛ اما در حقیقت در پس واژگان معمول و کلیشه‌ای به ظاهر آشکار، رمزگان‌هایی متنی نهفته‌اند که مانع برقراری تناظر میان متن و واقعیت شده و نیازمند تأویل و گره‌گشایی هستند که این امر به کمک انباشت و منظومه‌های توصیفی تبیین می‌گردد.

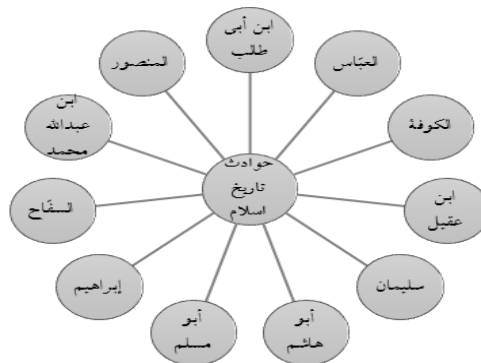
۲-۲-۲- انباشت (accumulation)

در انباشت، واژگان و کلماتی را که با معنای خود رابطه مترادف‌گونه دارد، استخراج می‌کنیم. «فرآیند انباشت زمانی رخ می‌دهد که خواننده با مجموعه‌ای از کلمات روبه‌رو شده که از طریق عناصر معنایی واحدی که به آن «معنابن» مشترک گفته می‌شود، به یکدیگر مرتبط گردند. انباشت از طریق تأکید بر معنای‌های چندوجهی پدید می‌آید؛ زیرا این چندوجهی بودن، سبب جابه‌جایی معنابن‌ها و کلمات می‌گردد و خواننده به دلالت شعر نزدیک می‌شود» (برکت و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۱۵-۱۱۶). در قصیده «المتنبی» سه زنجیره واژگان وجود دارند که هر کدام از راه اشتراک در یک عنصر معنایی با یکدیگر پیوند یافته‌اند. وجه اشتراک واژه‌های انباشت شده در زنجیره اول، «عصر عباسی دوم» است که از هم‌آیی واژگان «بنی‌العباس، أمّیة، المتوکّل علی الله، المنتصر بالله، المستعین بالله، المعز بالله، المهتدی بالله، المعتمد علی الله، المعتضد بالله، المکتفی بالله، المقتدر لله، القاهر بالله، الراضی بالله، المتقی بالله، المستکفی بالله، المطیع لله، الطائع لله، القادر بالله، القائم بأمر الله، المقتدی بالله، المستظهر بالله، المسترشد بالله، المستنجد بالله، المستنصر بالله، المستعصم بالله و الأمراء» شکل گرفته است.

شکل ۱: معنائین اول

در انباشت دوم «حوادث تاریخ اسلام» معنائین است که از هم آبی واژگان «العباس، ابن ابی طالب، الکوفه، ابن عقیل، سلیمان، أبو- هاشم، أبو مسلم، إبراهیم، السفاح، ابن عبدالله محمد و المنصور» تشکیل شده و تصویرگر حوادث تاریخ اسلام بعد از وفات پیامبر اکرم (ص) و نیز موضوع اصلی قصیده شاعر است که به بیان تباین و تضادها و پیامدهای آن در طول تاریخ تا عصر حاضر می‌پردازد:

شکل ۲: معنائین دوم

و در انباشت سوم واژگان و عبارات «تضحکني هذي الأسماء، القَتَاك جميعاً کمناو فيه، الصاحب بن عباد، خراساني، المتنبی مذيعاً في تلفزيون، يبيع الهمبرغر، عارض أزياء، المتنبی في مطبخ فندق يستعرض أكالات اليوم، قبائل ترفع أعلاماً وطنية، سيف الدولة كافر بوجه آخر، واضعت فروج الناس، قتلناك كي نُعطي رأسك تذكاراً للسفاح، لو كنت مكان المتنبی لوضعت الأمراء جميعاً في الحمام وسحبت السيفون» در کنار یکدیگر مفهوم «تحقیر و استهزاء» را تشکیل می‌دهد. الخطاب به‌عنوان بازیگر صحنه‌های تلخ اجتماعی سرزمینش، اساس شعرش را بر استراتژی نیشخند و استهزاء بنا کرده و با پراکنده ساختن این واحدهای معنایی مشترک در طول متن به گسترش معنای انتقادی متن کمک نموده است.

شکل ۳: معنای سوم

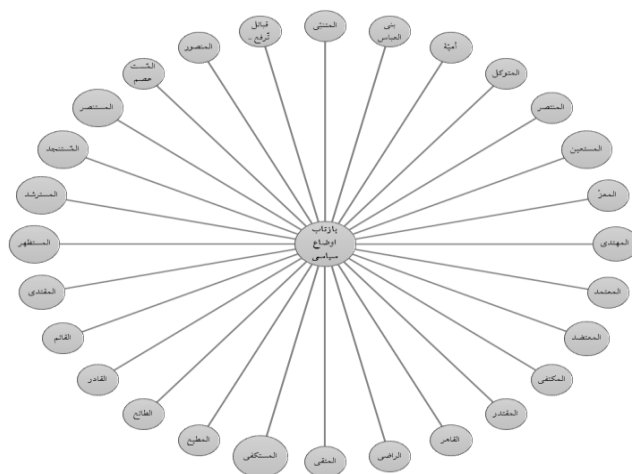
این انباشت‌ها در ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر قرار دارند و شاعر به عنوان بازی‌گردان و منتقد سیاسی و اجتماعی در نقاب شخصیت متنبی که شاعری جسور و شجاع است، ابتدا به معرفی امیران و خلفا می‌پردازد، سپس در انباشت دوم با گرد هم قرار دادن شخصیت‌های مختلف به حوادث و رخداد‌های زمان آنان اشاره می‌کند و در ادامه با به‌کارگیری شخصیت‌های دیگر تاریخی و ادبی، با هم‌ساز نمودن واژگان ناسازوار و نیز تصاویر متناقض و متضاد که اغلب با سخریه و تهکم همراه است، مخاطب را در ژرفای رفتارهای غیرمعمولی آنان غوطه‌ور می‌سازد و از خلال آن به تمرّد و عصیان بر ارزش‌های رایج جامعه پرداخته و با تحقیر و استهزاء بر عوامل بیگانه و کسانی که موجبات آشفستگی جامعه را فراهم آوردند، می‌تازد. پس از بررسی انباشت‌ها می‌توان دید که خواننده در پی جایگاه تداعی‌های معمولی و صوری واژگان در ساختار کلی شعر است تا از معنای ظاهری شعر خارج شده و به دلالت شاعرانه برسد؛ از این رو به چیدن کلمات انباشت در گرد معنای‌هایی اقدام می‌کند که در واقع مفاهیم مشترکی از بین واژگان فهرست‌شده انباشت‌ها هستند.

۳-۲-۲- منظومه توصیفی (descriptive system)

منظومه توصیفی، شبکه‌ای از واژه‌هاست که حول محور یک واژه هسته‌ای با یکدیگر در ارتباط هستند. تنها تفاوت منظومه توصیفی با انباشت در این است که آحاد لغوی یک منظومه توصیفی با یکدیگر رابطه‌ای مجازی دارند، یعنی ممکن است بر خلاف انباشت که رابطه‌ای مانند مترادف یا شمول‌واژگی موجب گردآمدن مجموعه‌ای از کلمات کنار یکدیگر می‌شود، در منظومه توصیفی، رابطه‌ای مانند استعاره به شکل‌گیری هیپوگرام منجر شود (Riffaterre, 1984:37). در منظومه توصیفی، ارتباط میان مفاهیم، ناهمپایه و از کل به جزء برقرار می‌شود. در این منظومه، هسته در وسط قرار می‌گیرد و اقمار آن شامل گروهی از واژه‌ها و تصویرهای متن است که جزء‌جزء آن بر یک کل دلالت می‌کند. «منظومه‌ها هر یک، جنبه‌هایی از هسته معنایی واحد را با تصاویر متعدد القا می‌کند و هر یک از قمرها، رابطه‌ای با مرکز برقرار می‌کند» (قاسم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۹). در قصیده «المتنبی» چهار منظومه توصیفی وجود دارد که هر یک از آن‌ها جنبه‌های مختلف یک هسته معنایی را با تصاویر مختلف القا می‌کنند. این چهار منظومه چنان که در نمودار نیز نمایش داده خواهد شد، بر گرد محور چهار مفهوم «بازتاب اوضاع سیاسی عراق»، «جدال بین حق و باطل»، «خیانت، نیرنگ و قدرت طلبی» و «خشم و اعتراض» شکل گرفته‌اند:

در منظومه توصیفی اول، شاعر با واژه‌های «المتنبی، بنی‌العبّاس، أمیّة، المتوکّل علی الله، المنتصر بالله، المستعین بالله، المعز بالله، المهتدی بالله، المعتمد علی الله، المعتضد بالله، المکتفی بالله، المقدر لله، القاهر بالله، الراضی بالله، المتقی بالله، المستکفی بالله، المطیع لله، الطاع لله، القادر بالله، القائم بأمر الله، المقتدی بالله، المستظهر بالله، المسترشد بالله، المستنجد بالله، المستنصر بالله، المستعصم بالله، المنصور، قبائل ترفع أعلاماً وطنیة» به بازتاب اوضاع سیاسی عراق پرداخته و با ارتباط بینامتنی تاریخی با عصر امویان، عباسیان، خلافت حمدانیان، ضمن اثبات

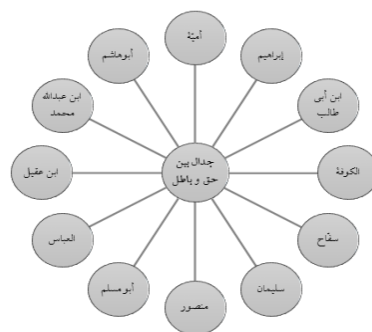
آگاهی عمیق خویش نسبت به حوادث تاریخ اسلام و میراث ادبی و تاریخی سرزمین‌های اسلامی، سعی نموده با این شگرد، پلی استوار میان سنت و مدرنیته برپا کند. در این منظومه به شخصیت‌های تاریخی برمی‌خوریم که همگی با یک معنای واحدی به همدیگر متصل می‌شوند؛ این شخصیت‌ها، پسوند نام‌شان به لفظ جلاله "الله" که تداعی‌گر قداست و پاکی، دیانت، اخلاق و تمامی صفات نیکوست. شاعر در مقطع اول با آوردن نام خلفای عباسی به صورت متوالی و معادل‌سازی آنان با دوره معاصر حکومت عراق به ترسیم اوضاع نابسامان سیاسی- اجتماعی حاکم بر کشورش پرداخته و از طریق بینامتنی تاریخی به چینش ظلم و استبدادهای آنان در حق تاریخ اسلام و پیامدهای آن تا عصر حاضر، در ذهن مخاطب می‌پردازد و با طعنه و تمسخر مقطع را به پایان می‌رساند. نخستین عنصری که در خوانش خلاق این قصیده توجه خواننده را جلب می‌کند، عنوان قصیده (المتنبی) است؛ زبان‌شناسی نوین نقطه آغاز هر متن را که عمدتاً عنوان آن متن است تعریض (matisation) نامیده و آن را از مهم‌ترین اسباب تحقق انسجام متنی می‌پندارد، در حقیقت، عنوان یک پیشینه شناختی در اختیار تحلیل‌گر قرار می‌دهد که با آن از معانی ظاهری متن عبور کرده و به عمق معانی دست می‌یابد (هیاس، ۲۰۱۵: ۹۳)؛ شاعر تحت تأثیر عوامل سیاسی و اجتماعی حاکم بر عراق و نیز خفقان و شرایطی که جان وی را تهدید می‌کند به تکنیک نقاب پناه برده و در برخی موقعیت‌ها نقاب متنبی را بر چهره زده و در پس شخصیت او به بیان دیدگاه خود می‌پردازد. شخصیت متنبی در این قصیده دربردارنده دلالت‌های متعدد است که شاعر بر آن حمل نموده است؛ مهم‌ترین ایدئولوژی شاعر در متن قصیده حاضر دعوت به مبارزه با سلطه حاکم و مشروعیت‌زدایی از آن است؛ از این رو با حرکت دادن متن خود در فضای تاریخی و با زدن نقاب متنبی بر چهره خود توانسته به صورت نمادین به بیان احساسات توفنده و اندیشه‌های معترضان خود در فضای سانسور حاکم بر عراق اشغالی بپردازد. شاعر در مقطع اول قصیده، پس از ذکر اسامی خلفای عباسی که نام خود را به ذات مقدس الهی مسح کرده و خطاهای خود را با آن می‌پوشاندند و خود را جانشینان بر حق پیامبر^(ص) و وارث حکومت اسلامی می‌پنداشتند، با آوردن پاره مصرع «یا ایاها تضحکني هذي الأسماء» در موضع طنز و ریشخند، آنان را به باد انتقاد گرفته و با واژگان و تصاویری که بر مبنای متناقض‌نمایی پی‌ریزی شده‌اند، پیش‌فرض‌های مخاطب را در مورد آنان نقش بر آب می‌کند. وی در اینجا خلفای عباسی را مورد تمسخر قرار داده و آنان را رمز حاکمانی نالایق و ناشایست می‌داند که موجبات دخالت و نفوذ بیگانگان در حکومت و اداره سرزمین‌های اسلامی را فراهم آوردند. او به مقایسه دوران گذشته عرب و معاصر می‌پردازد و با شگرد بینامتنیت به عزت و اقتدار از دست رفته عرب از همان دوران اشاره می‌نماید و مسئله اشغال و دخالت بیگانگان در مسائل داخلی عراق را حاصل کوته فکری و بی‌لیاقتی حاکمان و مسؤولان از همان دوران تا عصر حاضر می‌داند.

شکل ۴: اولین هسته معنایی

در منظومه توصیفی دوم، شاعر با هم‌آیی اسامی شخصیت‌هایی نظیر «ابن ابی طالب، العباس، الکوفه، ابن عقیل، سلیمان، ابوهاشم، ابومسلم، ابراهیم، السفّاح، ابن عبدالله مُجّد و المنصور» به مفهوم «جدال بین حق و باطل» می‌پردازد. هر یک از شخصیت‌ها در این قمر در تقابل با یکدیگر قرار می‌گیرند و این تقابل به‌کار رفته در واژگان، لایه‌های درونی متن را آشکار می‌سازند؛ شاعر در اینجا به ترسیم جبهه‌های حق و عدالت در مقابل سپاهیان باطل می‌پردازد و به ترتیب به ماجرای بیعت گرفتن از امام علی(ع)، بیعت شکنی مردم کوفه پس از نوشتن نامه به امام حسین (ع) و طلب دادخواهی از او در مقابل جور و ستم، شهادت مسلم بن عقیل و واقعه جان‌گداز کربلا، کشته شدن ابوهاشم پسر محمد حنفیه به واسطهٔ دسیسه‌های سلیمان بن عبدالملک؛ هفتمین خلیفه امویان و انتقال وصایت به محمد بن علی؛ نوه ابن عباس (پسر عموی پیامبر(ص)) و آغاز تبلیغ آنان برای تشکیل سلسلهٔ عباسیان، و حمایت ابومسلم خراسانی از ابراهیم امام برای تشکیل حکومت عباسیان، و نیز به خطبه سفّاح اشاره می‌کند که هدف انقلاب عباسی را انتقام خون هاشمیان معرفی کرد و بدین‌وسیله مردم را فریب داده و پایه‌های حکومت عباسی را بر مکر و حيله بنا نهاد و نیز به ماجرای بیعت‌شکنی سفّاح و منصور با محمد نفس زکیه و شهادت او اشاره می‌کند.

هدف شاعر از توصیف ظلم و استبداد و مکر و حيله حاکمان اموی و عباسی در طول تاریخ و مظلومیت صاحبان حق، بیان اعتراض او نسبت به نظام مستبد حاکم در طول تاریخ حکومت کشورهای اسلامی است که با ظلم و استبداد و مکر و حيله بر مردم غلبه یافته و مبارزان و صاحبان حق را ناجوان‌مردانه به شهادت رساندند؛ بنابراین با ذکر پیشینه‌ای منفی، حکومت اموی و عباسی، و سران آن (ابن عباس، سفّاح، منصور و...) را رمز بدی، ظلم و ستم، و تباهی و فساد می‌داند که در آن، باطل بر حق سلطه یافته و فساد در تمام ارکان حکومت رخنه نموده است. و در مقابل علی(ع) و فرزندش حسین(ع) و فرستاده‌اش مسلم بن عقیل رمز خوبی‌ها و حق و عدالت، و سقیفه و کوفه رمز و نماد بطلان و انحراف و خیانت است که در هر دو آنها حق و حقیقت زیر پا گذاشته شد و موجب انحراف خلافت اسلامی از مسیر عدالت و درستی شد. در این عبارات نوعی سخریهٔ پنهانی علیه حقیقت تاریخ در پس کلمات وجود دارد، سخریه‌ای که در آن واحد هم حاوی استهزاء و هم واجد یأس و اندوه است، و شاعر با آوردن حرف «لو» امتناعی در مقطع دوم قصیده‌اش، زبان سخریه و زبان حقیقت را با هم درآمیخته و با خزیدن به دامن گذشته، واقعیت‌های دردناک جامعه امروزیین وطن خود را طرح می‌کند و فضای استبداد و تقابل حق و باطل را از ابتدا تاکنون برای مخاطب تشریح می‌کند و با این صحنه‌سازی بسیار زیرکانه و با رندی تمام، فضا را برای دعوت مخاطب به مبارزه بر ضد استبداد و استعمار فراهم می‌آورد. استهزاء و تمسخر و ناسازواری از ابزارهایی است که وی جهت برجسته‌سازی اشعار خود به‌کار می‌بندد. شاعر ریشه سلطه و زورگویی بر مردم را از همان دوران می‌داند که حاکمان اموی و عباسی با نام خدا، مردم را می‌کشتند و با نام خدا عذاب‌شان می‌دادند و این سلطه بر مردم، پایه و اساس‌اش از همان زمان بنا نهاده شده است.

شکل ۵: دومین هسته معنایی

در سومین منظومه «دسیسه، نیرنگ و قدرت طلبی» هسته مرکزی است که از هم‌آیی واژگان و عبارات «العباس، السقاک، المنصور، سلیمان، فاتک الأسدی، أبو مسلم الخراسانی، المتنبی، فی جامعه الصحراء قبائل ترفع أعلاماً وطنية، يقول الصاحب بن عباد: كان المتنبی مذبذباً في (t.v) الحمدانيين...، قال خراساني: المتنبی يبيع هبرغر، عارض أزياء، يعلن أكبر سوق بضائع في الشرق الأوسط وفي مطبخ فندق يستعرض أكلات اليوم، كافور الإخشيدى، سيف الدولة، لا توجد في الأفق قُرئ، دير العاقول، إنَّ الفُتاك جميعاً كمنوا فيه، لو كان بعصرك نفظُ كُنَّا ألقينا الذَّنْب على الشركات...، قتلناك كي نعطي رأسك تذكاراً للسياح» شکل می‌گیرد.

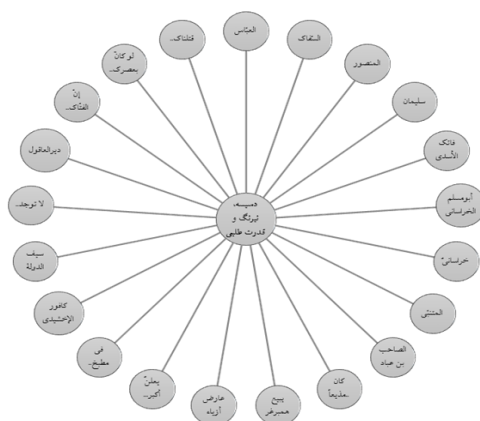
شاعر از آغاز قصیده به ترتیب زمانی به بیان خیانت‌های هر دوره و عصر پرداخته و در صدد است به مخاطب نشان دهد که نیرنگ، حقد و کینه و نیز قدرت‌طلبی با غضب مسند قدرت توسط گروهی از ابتدای حکومت اسلامی شکل گرفته و گروهی در صدد تضييع حقوق دیگری برآمده و با توسل به زور و استبداد و مکر و خدعه، بر مسند قدرت نشسته‌اند. بدین وسیله شاعر به دنبال ایجاد تلنگر در مخاطب خویش است تا او را برای تغییر این سرنوشت آماده سازد. شخصیت‌هایی چون «العباس، السقاک، المنصور و سلیمان» در شعر الحطاب، در محور هم‌نشینی با دیگر واژگان منظومه، نماد دسیسه و مکر هستند که پایه‌های حکومت اموی و عباسی را بر مکر و خدعه نهادند؛ شاعر با استناد به گزارش‌های تاریخی دربارهٔ چگونگی به حکومت رسیدن بنی‌امیه و بنی‌عباس که خود را به عنوان جانشینان بر حق پیامبر (ص) معرفی نموده و وارد صحنهٔ سیاسی شدند و با ایجاد شبکه منظم سازمانی و تبلیغات داعیان زمینه را برای تشکیل دولت خود فراهم نمودند هر یک را نماد مکر و حيله دانسته و با ذکر کنش‌گران اصلی این دو سلطنت در مقطع دوم قصیدهٔ خود «لو كان ابن أبي طالب قد مَدَّ يديه إلى العباس/ لو أنَّ الكوفة لم تتخاذل عن ابن عقيل/ لو أنَّ سليمان نجاهل أمر أبي هاشم/ لو أنَّ أبا مسلم لم يَتَشَبَّحْ لإبراهيم/ لو صدق السقاح... لو نَمَّتْ يِعَةُ ابن عبدالله محمَّد/ ولو أنَّ المنصور...» با اشاره به حوادثی که در طول تاریخ این حکومت‌ها رخ داده، به طور ضمنی به مشروعیت زدایی از آنان پرداخته است. «أبو مسلم الخراساني و خراساني» در قصیده حاضر، رمز عناصر بیگانه هستند که در امور داخلی کشورهای عربی و تعیین سرنوشت داخلی آنان مداخله می‌کنند. شاعر در اینجا نگاهی فرامرزی به مسئله ملت‌های عربی و فلسطین دارد و از طریق بینامتنیتی به تفسیر و بازسازی حوادث گذشته در قالب معاصر می‌پردازد و به دوگانگی‌ها و دو دستگی‌های موجود در بین ملت‌های عرب در طول تاریخ و دشمنی‌ها و اختلافات داخلی که موجب نفوذ بیگانگان و شکست انقلاب‌ها و جریان‌های مقاومت داخلی شده می‌پردازد. و عبارت «في جماعة الصحراء قبائل ترفع أعلاماً وطنية» کنایه از تعدد احزاب در عراق است که موجب ایجاد دودستگی و اختلاف می‌شود؛ از این‌رو شاعر به کنش گفتاری اندازی روی آورده و به ملت عرب هشدار می‌دهد تا فریب ظاهر احزاب داخلی افراطی و تفکرات‌شان را نخورند.

در ادامه، شاعر با تصاویری ناساز از زبان صاحب بن عباد؛ آشکارترین دشمن متنبی و نیز فرد اهل خراسان (خراسانی/ عنصر بیگانه) با کنار هم قرار دادن نماها و چشم‌اندازهای متفاوت و متضاد به وسیله تکنیک میکس (mix) تصاویری کاملاً متضاد با شخصیت متنبی ارائه می‌دهد: «يقول الصاحب بن عباد: كان المتنبی مذبذباً وقال خراساني: المتنبی يبيع هبرغر، عارض أزياء، يعلن أكبر سوق بضائع في الشرق الأوسط وفي مطبخ فندق يستعرض أكلات اليوم...»؛ شاعر با بهره‌مندی از این عناصر فنی، نزول جایگاه روشن‌فکران و صاحبان اندیشه و نادیده گرفته شدن آنان از ابتدا تا عصر حاضر را به تصویر می‌کشد.

یکی دیگر از بینامتنیت‌های موجود در قصیده جواد، اشاره به جنگ حمدانیان با رومیان است که شاعر از قول الصاحب بن عباد چنین نقل می‌کند: «كان المتنبی مذبذباً في (t.v) الحمدانيين... مختصَّ بیانات الحرب علی بیزنطة» که به نوعی پلی دیگر به تاریخ عصر

عباسی می‌زند و حکایت عصر معتصم را که برای رهایی زنی که در بند رومیان بود با لشکرکشی خود واقعه عموریه را آفرید، یادآوری می‌کند. این واقعه و فتح عموریه یکی از افتخارات و هویت تاریخی عرب محسوب می‌شود که شاعر به گونه‌ای هنرمندانه با زبانی طعنه‌آمیز به دگردیسی آن واقعه پر عزّت از زبان الصاحب بن عبّاد که در این قصیده رمز کینه و دشمنی است پرداخته و ارزش آن را کم‌رنگ جلوه داده که این تصویرسازی وارونه تأکیدی بر اثر منفی حضور عناصر بیگانه و تلاش آنان برای از بین بردن عزّت و هویت تاریخی عرب است.

«فاتک الأسدی» رمز شرارت و پلیدی است و نزد الحطّاب، نماد خائنان و اشغال‌گرانی است که روشنفکران و کودکان و جوانان و وطنش را قتل عام می‌کنند. «دیرالعاقول» بیابانی است که متنبی به همراه فرزندش در آن‌جا ترور و جسدش در آن بیابان رها شده و در این قصیده رمز مرگ و نابودی است. «کافور الإخشیدی و سیف‌الدوله» از شخصیت‌های منفی این قصیده هستند که رمز خیانت و خدعه و نیرنگ هستند. در اینجا متنبی در محور همنشینی با دیگر اقدار منظومه، رمز شاعر و دیگر روشنفکران جامعه عراق است که حاکمان با نیرنگ و سیاست، مانع تحقق آرمان‌های آنان در ساختن آرمانشهر برای خود و ملت‌شان شده و آنان را از سر راه خود برمی‌دارند که پاره شعر «لا توجدُ فی الأفق قُرْباً... / وکآخر ما فی العالم/ یدو: دیر العاقول» گواه این تصویر است. و در پاره شعر «إِنَّ الْفُتَاكَ جَمِيعاً كَمَنُوا فِيهِ، لَوْ كَانَ بِعَصْرِكَ نَفْطٌ كُنَّا أَلْقَيْنَا الدَّنْبَ عَلَى الشَّرْكَاتِ... قَتَلْنَاكَ كِي نَعْطِي رَأْسَكَ تَذْكَاراً لِلسِّيَاحِ» شاعر به اختلاف بین امت می‌پردازد که گاهی این اختلاف سلیقه‌ها موجب قتل و کشتار و دشمنی می‌شود، و قتل متنبی یکی از نتایج همین اختلافات است؛ شاعر در این قصیده بین گذشته و حال در حال چرخش است، او از حضور بیگانگان و استعمارگران در وطنش رنج می‌برد، و با چشم خود نظاره‌گر به یغما رفتن سرمایه‌های ملی است؛ از سرمایه طبیعی (نفت) گرفته تا سرمایه انسانی و متنبی در این بخش از قصیده رمز روشنفکران و انقلابیونی است که در راه دفاع از وطن و سرمایه‌های آن ترور می‌شوند.

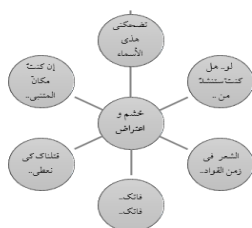

شکل ۶: سومین هسته معنایی

در منظومه توصیفی چهارم، الحطّاب «خشم و اعتراض» خود را با عبارات زیر بیان می‌کند: «تضحکني هذي الأسماء، لو...هل كنت ستنشدُ من أجل العمارة؟!، الشعر في زمن القواد دعارة، ها فاتك.. فاتك أم نحن جميعاً كنا فيه، قتلناك كي نعطي رأسك تذكاراً للسياح، شبّاك مفتوح في الليل على ذاكرتي، إن كنت مكان المتنبی لوضعُ الأمراء جميعاً في الحماّم وسحبُ السيفون طويلاً» در حقیقت خشم و اعتراض شاعر نسبت به روزگار نابسامان عراق، هسته محوری و مرکزی شعر است که در این منظومه قرار گرفته است. هر یک از واژگان و عبارات فوق مانند اقداری گرد هسته قرار گرفته‌اند و در پس لفظ کلیشه‌ای و معنای ظاهری خود بر دلالت‌های پنهانی تأکید دارند.

مخاطب با خوانش فعال درمی‌یابد که متنی در این قصیده رمزهای متعددی گرفته؛ در جایی منفور و مورد اعتراض جواد قرار گرفته و جایی دیگر مظلوم و بی دفاع کشته شده است؛ در عبارت «لو...هل كنت ستشئد من أجل العماره؟!، الشعر في زمن القواد دعارة...» شاعر در این گفتگو متنی را مخاطب سرزنش‌های خویش قرار داده و اعتراض اصلی خویش را که غضب حکومت توسط افراد نالایق در طول تاریخ تا به امروز هست را مورد انتقاد قرار می‌دهد. در حقیقت متنی در این مقطع یک وسیله و دستاویز هست برای شاعر برای بیان اعتراض خود.

شاعر همچنین در پاره مصرع «شَبَاكَ مَفْتُوحٌ فِي اللَّيْلِ عَلَي ذَاكَرِي» تصاویری متناقض از پیروزی‌ها و شکست‌ها، آرزوها و حسرت و رنج‌ها، و رؤیاهای و خیالش را به نمایش می‌گذارد؛ پنجره رمز افق و روشنایی است اما اینکه این پنجره در شب که رمز سکوت، غم، خفقان و ظلم است به روی شاعر گشوده می‌شود، نشان از یأس و اندوه نسبت به آینده در وجود شاعر است. الحطاب در ادامه قصیده می‌گوید «ها فاتك.. فاتك أم نحن جميعاً كئنا فيه،/ قتلناك كي نعطي رأسك تذكاراً للسياح» در این عبارت، متنی رمز وطن است که شاعر می‌گوید همگی در قتل آن شریک هستیم و با دیدی فراتر، رمز کشورهایی هست که به خاطر وجود نفت مورد طمع و هجوم کشورهای مستعمره قرار گرفتند و نیز رمز افراد و شخصیت‌هایی که به سبب نفت ترور می‌شوند و رمز انسان‌هایی که پس از اشغال وطن توسط استعمارگران و ظالمان، از جهنم جنگ گریخته و در آوارگی به سر می‌برند. و در پاره شعر «إن كنت مكان المتبّي لوضع الأُمراء جميعاً في الحَمَامِ وسحبُ السيفون طويلاً» شاعر اعتراض و خشم خود را نسبت به حاکمان جور و ستم بیان می‌دارد و با طعنه و تمسخر همه آن حاکمان را که غاصبانه حکومت را به دست گرفته‌اند در گنداب قرار می‌دهد و سیفون را روی‌شان می‌کشد به شکلی تحقیرآمیز آنان را از کرسی حکومت به زشت‌ترین شکل ممکن پایین کشیده و زمین را از وجود نحس آنان پاک می‌کند و این چنین نهایت تنفر و بیزاری خود را از ظالمان و مستبدان حاکم بر جامعه که همچنان خون مردم را می‌مکنند به نمایش می‌گذارد.

شکل ۷: چهارمین هسته معنایی

هر یک از منظومه‌های این قصیده با یکدیگر مرتبط بوده و با خوانش دلالتی موجب تولید زیرانگاشت (هیپوگرام) های متن می‌شوند، می‌توان گفت شاعر با انعکاس اوضاع عراق به جدال بین حق و باطل از ابتدای تاریخ اسلامی پرداخته و حاصل سلطه باطل، روی کار آمدن حاکمان ناکارآمد از راه نیزنگ و خدعه است که این امر خشم و اعتراض طبقه روشنفکر جامعه را در هر زمانی برانگیخته است. همان‌طور که مشاهده می‌شود ارتباط بین عبارت‌های مجازی منظومه با یکدیگر کاملاً مشهود بوده و مجموع کلمات تصویرگر روح بیداری و انقلابی‌گری شاعر در برابر سلطه استبداد است، از طرفی می‌توان اشتراکات بسیاری بین این منظومه‌ها با انباشت‌ها یافت که درک این امر با تحلیل هر یک از عناصر غیردستوری برای مخاطب سهل گشته است.

۴-۲-۲- هیپوگرام (Hypogram)

از دیدگاه ریفاتر هیپوگرام یا (زیرانگاشت / کمینه‌نگاشت) یا تداعی‌های واژگانی و مفهومی کلماتی از پیش موجود است که نشانه شعری به آن ارجاع داده می‌شود و معمولاً موضوعات کلیدی است که در متن یا به شکل گسترده و مکرر بیان می‌شود یا غریب و ناآشناست. هیپوگرام در نگاه ریفاتر، جمله‌های شناخته شده، واژگان یا عباراتی است که خواننده با خواندن جمله،

واژه و عبارت و تصویری شاعرانه، آن را یادآوری می‌کند (Rifaterre, 1978: 36). ماهیت هیپوگرام متغیر است: می‌تواند یک کلمه، یک ایده، یک جمله یا زنجیره‌ای از جملات از یک متن آشنا یا یک کلیشه باشد (نبی‌لو، ۱۳۹۰: ۸۶).

پس از بررسی انباشت‌ها و منظومه‌های توصیفی، هیپوگرام مورد نظر شاعر را در این قصیده می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد: ۱- مهم‌ترین ایدئولوژی این متن، دعوت به مبارزه با سلطه است. ۲- الحطاب با نمایش مشکلات سیاسی و اجتماعی جامعه عرب در عصر حکومت عباسی دوم، به ضعف و بحران سیاسی معاصر و شرایط نابهنجار آن می‌پردازد. ۳- او به مقایسه دوران گذشته عرب و معاصر پرداخته و با شگرد بینامتنیت به عزت و اقتدار از دست رفته عرب از همان آغاز دوران حکومت اسلامی بر اثر نفوذ و خیانت عوامل داخلی و خارجی اشاره می‌نماید. ۴- از دیدگاه شاعر، فاجعه کربلا نتیجه فساد حاکمان مستبد بر جامعه آن زمان، و در عصر معاصر قتل عام مردم عراق، نتیجه سیاست‌های ضعیف حاکمان و نفوذ و دودستگی در جامعه معاصر عراق است. ۵- به عقیده الحطاب، اختلافات داخلی و عدم کفایت حاکمان، موجب نفوذ و سلطه بیگانگان و شکست انقلاب‌ها و جریان‌های مقاومت از ابتدا تا عصر حاضر شده است.

۲-۲-۵- ماتریس (Matrix)

ماتریس (خاستگاه) یک اندیشه است که غالباً می‌توان آن را به صورت یک واژه، عبارت یا جمله بیان کرد. شاعر هرگز این ایده را در شعر ذکر نمی‌کند زیرا در شعر زبانی غیرمستقیم به کار می‌رود، اما هر آنچه در شعر بیان می‌شود در واقع اشارتی غیرمستقیم به همین خاستگاه دارد (پاینده، ۱۳۹۷: ۲۱). بنابراین در رابطه متن و خاستگاه می‌توان گفت که شعر نتیجه دگرگونی خاستگاه (ماتریس) است و خاستگاه‌ها همان مضمون یا دلالت نهفته در روایت است که با توانش ادبی خواننده کشف می‌شود. ماتریس یا خاستگاه اصلی قصیده «المتنبی» بر اساس قراین و نشانه‌ها، نقد فضای آفت‌بار جامعه عراق، اعتراض و انتقاد از سیاست‌های ناکارآمد حاکمان و مشروعیت‌زدایی از سلطه حاکم است.

۳- نتیجه

در پاسخ به پرسش اول می‌توان گفت؛ نگارندگان با تحلیل قصیده «المتنبی» جواد الحطاب بر اساس دیدگاه مایکل ریفاتر و با تکیه بر توانش ادبی توانستند از نشانه‌های پراکنده موجود در متن به دلالت هر یک از آنان پی برده و سپس به ساختار واحد متن دست یابند. از جمله استراتژی‌های به‌کار رفته در این قصیده تکنیک نقاب و نیز استراتژی بینامتنیت است که شاعر با بهره جستن از آن‌ها، گذشته و حال را گرد هم آورده و با ناسازواری ادبی و زبان طنز تلخ و استهزاء به بیان حقایق پنهان و تلخ سیاسی و اوضاع نابسامان عراق پرداخته است، این رهیافت با کنار هم قرار دادن هر یک از عناصر دستور گریز موجود در متن و کشف ارتباط بین آن‌ها از طریق ترادف، رابطه مجازی، استعاری، نمادین و... به ترسیم انباشت‌ها و مجموعه‌های توصیفی و سپس کشف ایده محوری قصیده نائل آمده و مخاطب را در درک لایه‌های معنایی آن یاری کرده است. در پاسخ به پرسش دوم می‌توان گفت ماتریس یا خاستگاه اصلی متن با فرآیندهایی مانند انباشت و منظومه‌های توصیفی و بسط هر یک از آن‌ها به دست می‌آید؛ در بررسی این قصیده در بخش فرایند انباشت، سه زنجیره واژگان با معنائن «دوره عصر عباسی دوم، حوادث تاریخ اسلام و تحقیر و استهزاء» حاصل آمد که شاعر به وسیله زنجیره سوم (تحقیر و استهزاء) به نمایش زنجیره اول و دوم پرداخته است. در بحث منظومه‌های توصیفی نیز، چهار منظومه توصیفی با هسته‌های معنایی «بازتاب اوضاع سیاسی عراق، جدال بین حق و باطل، خیانت، نیرنگ و قدرت طلبی، و خشم و اعتراض» بیانگر فضای فکری مسلط و حاکم بر این قصیده است که از طریق چینش مجموعه واژگان با رمزگان‌های انتزاعی پیرامون اعمار فلکی بدست آمده است. در ادامه پاسخ به پرسش دوم، هیپوگرام‌های مسلط و اصلی متن «ترسیم اوضاع ناگوار سیاسی حاکم بر عراق و انتقاد تلخ و گزنده از سلطه

حاکم و عملکرد آنان، عزت و اقتدار از دست رفته عرب بر اثر مشروعیت یافتن افراد نالایق و نفوذ عوامل بیگانه، خیانت و دودستگی عوامل داخلی و شکست جریان‌های مقاومت در عصر حاضر» است که این مضامین در لابه‌لای نشانه‌های پراکنده در متن به صورت‌های مختلف تکرار گشته است، و در نهایت ماتریس یا خاستگاه اصلی متن بر اساس قراین و نشانه‌ها، «نقد فضای آفت‌بار جامعه عراق، اعتراض و انتقاد از سیاست‌های ناکارآمد حاکمان و مشروعیت‌زدایی از سلطه حاکم» است که در پی خوانش واپس‌نگر منظومه‌ها حاصل گردیده است.

منابع

- ۱- آلن، گراهام، ۱۳۸۹، بینامتنیت، ترجمه پیام یزدانجو، چاپ سوم، تهران: مرکز.
- ۲- برکت، بهزاد و طیبه افتخاری، ۱۳۸۹، نشانه‌شناسی شعر: کاربرست نظریه مایکل ریفاتر بر شعر «ای مرز پرگهر» فروغ فرخزاد، فصلنامه پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی دوره ۱، شماره ۴، صص ۱۰۹-۱۳۰.
- ۳- پاینده، حسین، ۱۳۹۷، نظریه و نقد ادبی (درسنامه‌ای میان رشته‌ای)، جلد دوم، چاپ اول، تهران: سمت.
- ۴- الخطاب، جواد، ۲۰۱۲، بروفایل للریح... رسم جانی للمطر، بیروت: مؤسسة شرق غرب للنشر.
- ۵- الخطاب، جواد، ۲۰۰۸، أکلیل موسیقی علی جنة بیانو، الطبعة الأولى، بیروت: دار الساقی.
- ۶- خلیل، خالد، ۲۰۱۳، التلقی والتأویل فی شعر جواد الخطاب، بغداد: عاصمة الثقافة العربیة.
- ۷- سلدن، رامان و پیتر ویدوسون، ۱۳۷۷، راهنمای نظریه ادبی معاصر، ترجمه عباس مخبر، چاپ دوم، تهران: طرح نو.
- ۸- شکری هیاس، خلیل، ۲۰۱۵، القصيدة السیر ذاتیة: بنية النص وتشکیل الخطاب، العمان: دارغیداء.
- ۹- قاسم‌زاده، سید علی و علی‌اکبر فخرو، ۱۳۹۳، خوانش هرمونوتیکی-بینامتنی بیتی از دیوان حافظ بر مبنای نظریه بینامتنی مایکل ریفاتر، پژوهش‌های زبان ادبیات فارسی، شماره ۳۲، صص ۱۱۷-۸۹.
- ۱۰- نبی لو، علیرضا، ۱۳۹۰، کاربرد نظریه نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل شعر ققنوس نیما، پژوهش‌های زبانشناختی در زبان‌های خارجی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۹۴-۸۱.

11- Riffaterre, Michael, 1978, **Semiotics of poetry**. 1st. ed. Bloomington: Indiana University Press.

12- Riffaterre, Michael, 1984, **Text Production**. 1st ed. New York: Columbia University Press.